

יוסף היינימן / ירושלים

א. תפילות הקבע בהתהוותן

(א)

מסרת המאמר הזה היא אינפורמאטיבית: למסור בצורה תמציתית את עיקר הידיעות שבידינו היום על התהוותה ההדרגתית של תפילת הקבע, כפי שהיא נהוגה כפי כל ישראל. אף על פי שהדבר תמוה, אין בידי הקורא העברי ספרות, שממנה יוכל לשאוב ידיעות אלה בנקל. כמעט כל עבודות המחקר שנחפרסמו בשטח זה נכתבו לועזית ומפוזרות בכתביעת רבים ושונים; לספר מקיף ומסכם את תוצאות המחקר לא זכינו מאז כתב אלבוגן בגרמנית, לפני יותר מחמישים שנה, את ספרו היסודי, שרק חלקו הראשון תורגם לעברית (לשפות אחרות לא תורגם כלל). בשנים האחרונות הופיע ספר עממי בשם "יסודות התפילה" בעברית, מאת אליעזר לוי, אך ספר זה אינו מתחשב הרבה בתוצאות המחקר והוא מרבה בהשערות. פירושו של י. בער ל"סדר עבודת ישראל", שהופיע לראשונה בשנת תרכ"ח, עדיין ערכו רב, אף על פי שבזמנו לא היו עוד ידועים רבים מן המקורות והנוסחים שבידינו היום, שהחשוב בהם לעניינו הוא נוסח א"י הקדום, שנודע בעיקר עליידי תגלית הגניזה הקאהירית לפני כשישים שנה. עובדה היא, שלא נדפס נוסח חשוב זה עד היום בשום ספר או כתביעת עברי (מלבד הקטעים שפרסם ש. אסף בספר דינבורג), אף על פי שנדפס פעמים רבות בספרים ובפירסומים לועזיים (!). מקום הניחו לנו להתגדר: עדיין אנו מצפים לספר מדעי-פופולארי, שיסכם את המחקרים על התפילה עד ימינו, ולפירוש חדש על סידור התפילה, שיסביר לא רק את הנוסח שלפנינו מתוך השחאה לנוסחים אחרים, אלא גם יעמוד בקצרה על סיבם והתפתחותם של חלקי התפילה העיקריים.

ידיעות אלה על התהוותן ותולדותיהן של התפילות דרושות במיוחד למורה הבא ללמד את סידור התפילה. אמנם אין זה מעיקר תפקידו לנתח את התפילות מבחינה היסטורית-ספרותית, אלא להביא את התלמידים להבנת תוכנן וסיבן; ואף-על-פי-כן אין הוא יכול למלא את תפקידו זה כראוי אם חסרה לו לגמרי הפרטפסקיבה ההיסטורית. עליו לדעת להבחין בין תפילות קדומות למאוחרות, בין עיקר ויסוד לתוספות והרחבות; וכן הוא צריך להבין, כיצד נוצרו הנוסחים השונים של אותה התפילה המצויים בסידורים שלנו (כגון "אמת ויציב" ו"אמת ואמונה"; ועיין להלן) ושל העדות השונות. אם לא ידע לפחות, שאותו הנוסח, שהוא מלמד את תלמידו — יהיה זה נוסח אשכנז, ספרד או כל נוסח אחר — אינו הנוסח האחד והיחיד, שבו מתפללים יהודים, הרי תהיה תפיסתו ואף הוראתו לקיזה. ודומה שלפעמים — בכיתה גבוהה לפחות — מוטב יהיה להצביע על נוסחים של עדות אחרות, בייחוד במקום שהם ברורים יותר או מובנים יותר מן הנוסח הנהוג בפי התלמידים. השחאה כזאת, העומדת על השוני שבין הנוסחים, עשויה להביא לידי הערכה נכונה יותר וראייה בהירה יותר של העיקר המשותף לכולם, שהרי מרוב שגרה אין אנו יורדים תמיד לעומקם של הדברים הידועים לנו היטב; ועצם העמידה מול שינוי נוסח עלולה לפקוח את עינינו ולהעמידנו על משמעותה העיקרית של אותה התפילה

הניתנת להבעה בצורות שונות. אף-על-פי שאין לעסוק בבית-הספר ב"ביקורת הנוסח", דומה שבכל זאת כדאי להתבונן בכך, שבברכות מסוימות, כגון ברכת "יוצר אור", מצויים רבדים ושכבות שונים; שהפיוטים האלפביתיים שבה, כגון "אל ברוך גדול דעה וכו'" או "אל ארון על כל המעשים וכו'" (שאנו אלא הרחבה של הראשון) הם חטיבות בפני עצמם; שאף ה"קדושה" שביוצר היא תוספת — אמנם קדומה — לעיקר הברכה, שנוסחה היה דומה בחודאי פעם לזה שמביא רב סעדיה גאון בסידורו בתפילת היחיד: "באי אמ"ה יוצר אור ובורא חושך עושה שלום ובורא את הכול המאיר לארץ ולדדים עליה בדחמים רבים וטובו מחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית בא"י יוצר המאורות" — ותו לא! וכן יש מקום להסביר (אם להמשיך בדוגמה שנקטנו בה!), שאף הבקשה לעתיד "אוד חדש על ציון תאיר וכו'", שבסוף הברכה במנהג אשכנז, אינה בכל הנוסחים ומקצת הגאונים, וגם רב סעדיה, פסלו אותה. אם נסביר את נימוקיהם של מתקני בקשה זו ושל מתנגדיה כאחד, הרי ממילא יגיע התלמיד להערכה עמוקה יותר של אותו הנוסח השגור בפיו (איוה שיהיה!). בייחוד במדינת ישראל בתקופת קיבוץ הגלויות ומיזוגן יש גם חובה להאיר את עיני התלמידים, שנוסחי עדות אחרות אינן נופלות בערכן, במהימנותן ובכשרותן מן השגור בפיהם הם; ואם גם כל אחד רשאי ומצוה להחזיק במנהג אבותיו, אין שאר המנהגים פחותי ערך ונחותי דרגה.

אף אותה שאלת-יסוד העולה להתעורר בלימוד התפילה באחד השלבים: משום-מה עלינו להתפלל בנוסח קבוע ונוקשה? וכי אין תפילה חופשית-ספונטאנית עדיפה? — תהיה תשובתה קלה יותר מתוך הפרספקטיבה ההיסטורית: החכמים שתיקנו את התפילות לא רצו כלל לשלול את האפשרות של הבעה אישית-חופשית מן היחיד המתפלל, ואף עודדו אותו "לחדש" בתפילתו; אם השתנו פני הדברים, לא השתנו אלא מתוך הכרח היסטורי הנובע מצורכי העם והציבור בתקופת הגלות.

ולבסוף: אין הוראת ה"סידור" כן התפקידים הקלים בכלל, בייחוד בגולה, ששם הקשיים הלשוניים דציניים מאוד; ואין בתפילות כדי לעורר עניין בלב הלומד מבחינת תוכנו, שהוא חד-גוני למדי וחוזר על עצמו פעמים רבות. אחת הדרכים, שבהן אפשר להגביר את ההתעניינות — בכיתות גבוהות לפחות — הוא דחקא העיסוק בבחינות מסוימות של תולדות הנוסח, בהשואת הנוסחים ובניתוחם. ואף-על-פי שאין להפריז באלה, הרי בחודאי לא יזיק לתלמידים להכיר נוסח "שמונה-עשרה" הקדום הארץ-ישראלי למשל; והרי השואת נוסח זה לנוסח שבידינו יכולה להפוך ל"תרגיל" רב-עניין ולהזדמנות — שכמותה נדירות בלימוד הסידור — לפעילות התלמידים עצמם. בדומה לכך יכול המורה ליצור "תרגיל" כזה על-ידי השואת נוסחיה השונים של ברכת "בונה ירושלים" שבסידורים שלנו (ועין בנספח!) או של נוסחיה של ברכת התורה וכיוצא באלו; ואף כאן, מלבד ההישג של יצירת מתח והשתתפות פעילה, תהינה התוצאות מאלפות ומסייענה להבנה טובה יותר של התפילות והתהוותן בכלל.

הערת אלה לא באו אלא להדגים את האפשרויות. אף החומר האינפורמאטיבי המובא להלן אינו אלא מעט מהרבה, כי אי אפשר למצוא את החומר החשוב לענייננו במסגרת של מאמר אחד. אולם מקוה אני, שאותו המעט יפרה את מחשבתו של המורה, יפתח לפניו אופקים וירחיב ויגזן את דרכי ההוראה העומדות לרשותו, ואולי אף יעורר אותי לקריאה נוספת ולעיון נוסף בתחום זה.

(ב)

כאשר יצרו חכמינו את יצירתם הדתית הגדולה, את תפילות החובה והקבע שבפי כל ישראל, שהיא באה במקומה של תפילת היחיד הספונטאנית הבלתי-קבועה שבימי המקרא, לא באו ליצור יש מאין. לנגד עיניהם היו התפילות והמזמורים שבתנ"ך, ובייחוד אלה שבספר תהילים, שהוא כולו תפילה ותהילה. משם לקחו מטבעות לשון, צורות ונוסחים — אף-על-פי שהשתמשו בהם באופן חופשי למטרותיהם.

לא זו בלבד שקבעו חובה לקרוא פרשות שלימות מן המקרא, ואף קבוצות מזמורים כמו ההלל, במסגרת תפילות הקבע, אלא אף אותן התפילות שיצרו הם עצמם, מצאו להן יסודות במקרא, של תוכן ושל צורה כאחת. אפילו אותה הצורה, שהפכה סימן היכר מובהק לתפילות שתיקנו חכמים: הברכה בנוסח "ברוך אתה ה'" — אף היא מקורה בתנ"ך. כך, למשל, מברך עבד אברהם: "ברוך ה' אלהי אדני אברהם אשר לא עזב חסדו ואמתו מעם אדני" (בר' כד, כו), וכן רבות כדוגמתה. אך, כידוע, בחרו החכמים בסופו של דבר, לא בנוסחה "ברוך ה'" המצויה לרוב, אלא בנוסחה הנדירה "ברוך אתה ה'", הנמצאת במקרא רק פעמיים (תה' קיט, ב ודהי"א כט, י). ועוד חידוש חידשו: בזמן שברכה מן הסוג "ברוך אתה וכו'" אשר בחר בנו וכו'" הבאה כפתיחה של עניין, אינה שונה בהרבה בסגנונה מן ה"ברכה" שבפי עבד אברהם, הרי מצוי בתפילותינו טיפוס אחר של ברכה, המשמש בעיקר לחתימה, כגון "ברוך אתה ה' גואל ישראל" או "בא"י בונה ירושלים", שבו אנו מוצאים אחרי המלים הבלתי-משתנות "ברוך אתה ה'" (= "מבוא הברכה") לא משפט זיקה, הפותח ב"אשר" ושהפועל שבו בא בלשון עבר, כי אם תיאור פעולותיו של ה' בהווה בצורת בינוני פועל. לדפוס זה לא היתה דוגמה מן המוכן בתנ"ך, אלא השתמשו בנוסחה המקראית "ברוך אתה ה'" וצירפו אליה תיאורים של מעשי ה' ומידותיו בבינוני פועל, שליקטו אותם ממקומות שונים במקרא, אף על פי שאין הם באים שם צמודים לנוסחת פתיחה זו. כך מצאו למשל את התואר "בונה ירושלים" בתהלים קמז, ב: ואילו במזמור קמו מצאו שורה שלימה של תארים כאלה, שאת רובם הפכו לברכות: "ה' מתיר אסורים, ה' פקח עורים, ה' זקף כפופים, ה' אהב צדיקים". בשלב קדום של התהוות התפילות באו תארים אלה בוודאי לאו דווקא כהמשך לנוסחת "ברוך אתה ה'" שטרם נתייחדה לשימוש בלעדי בתפילות הקבע, כי אם גם אחרי נוסחות שבח אחרות המצויות בתנ"ך, כגון "הללו", "ברכו", "אודך ה'" וכיוצא באלו. וכך קוראים אנו בבן-סירא העברי, פרק נא, בקטע שנתחבר בוודאי עוד לפני תקופת החשמונאים, פסוקים אלו:

כי לעולם חסדו	הודו לאל התשבחות
כי לעולם חסדו	הודו לשומר ישראל
כי לעולם חסדו	הודו ליוצר הכול
כי לעולם חסדו	הודו לגואל ישראל
כי לעולם חסדו	הודו למקבץ נדחי ישראל
כי לעולם חסדו	הודו לבונה עירו ומקדשו
כי לעולם חסדו	הודו למצמיח קרן לבית דוד
כי לעולם חסדו וכו'.	הודו למגן אברהם

ברם שאיפתם של חז"ל היתה ליצור תפילות ציבור של קבע, ולמטרה זו מן ההכרח היה לבחור צורות ומטבעות קבועים, שישמשו בפי כול ושבהם תתייחד תפילת הציבור מתפילת היחיד והרשות המנוסחת ניסוח חופשי; על-כן בחרו מבין נוסחי השבח המרובים שבמקרא דווקא בנוסחת "ברוך אתה ה' הנדירה, ובה בלבד. רק היא משמשת "ברכה" שבה יוצא אדם ידי חובתו, ואילו המתפלל בלשון "הודו" או בלשון "הללו" אין בידו אלא תפילת רשות. אחרי המעבר מנוסחות שונות אל נוסחה בלעדית זו יכולים אנו לעקוב במגילות מדבר יהודה, ובייחוד במגילת ההודיות, שבה רגילה נוסחת הפתיחה "אודכה- (אודך) אדני", כשלצדה מופיעה כבר הנוסחה "ברוך אתה אדני"¹. ובמקום אחד מחק סופר המגילה את המלה "אודכה" וכתב מעליה "ברוך אתה" – הווה אומר, שהרגיש ביתרונה של נוסחה זו, שכבר נשתגרה בפי כל ישראל, עד שאפילו אנשי הכת הפורשת התחילו להעדיפה על שאר הנוסחות.

מסורת היא בידינו, שעזרא ואנשי כנסת הגדולה הם שתיקנו ברכות ותפילות לישראל². אולם אין להבין מדברים אלה כאילו מאז ימי עזרא סדורות היו כבר כל תפילות החובה והקבע בדפוסים קבועים ובצורה אחידה. אין מפקפקים היום בכך, שהיסודות של תפילת הציבור אמנם הונחו עוד לפני תקופת החשמונאים³, אך לא הגיעו עוד לידי קבע ממש באותו השלב. יסודות שונים של התפילה התהוו בהדרגה, כפי שראינו לעיל, עוד במאות הראשונות

1 כגון הודיות ה, 20; י, 13; יא, 33; סרך היחד יא, 15 ("ברוך אתה אלי"); בני אור ית, 6 ("ברוך שמכה אל אליים"), ושמא כנגד נוסחות כאלה, שבהן בא הכינוי "אל" במקום "אדני", מכוונות דברי הברייתא (יר' ברכות פ"ט ה"א): הפותח ביו"ד הי"א וחותם ביו"ד הי"א הרי זה חכם; באל"ף למ"ד וחותם באל"ף למ"ד הרי זה בור; באל"ף למ"ד וחותם ביו"ד הי"א הרי זה בינוני; ביו"ד הי"א וחותם באל"ף למ"ד הרי זה בורך (= מינות) !.

2 מגילה יז, ע"ב; שם כה, ע"א; ברכות לג, ע"א.

3 עיין לדוגמה יצחק בער, "ישראל בעמים", עמ' 30 ואילך.

של הבית השני. יש מקום לחשוב שרוב בקשות "שמונה-עשרה" היו סדורות עוד בימים קדומים⁴; וכן מצינו אף בקטע הנ"ל מבין-סידרא, שהפסוקים שבו מקבילים למקצת הברכות של "שמונה-עשרה" (אם גם לפי סדר שונה) ושל תפילות חובה אחרות.

ידיעות ברורות על צורה קבועה של תפילות יש בידינו רק מסוף ימי הבית: על תפילות הכהנים שבמקדש (שהיו קוראים מלבד שמע גם עשרת הדיברות). על תפילות אנשי מעמד ועל תפילות בתעניות ציבור⁵. אין שום ספק, שתפילת שמונה-עשרה, קריאת שמע וברכותיה וברכת המזון כבר היו נהוגות זמן רב לפני החורבן; כך נזכרת למשל ברכת הזימון במעשה מימי שמעון בן שטח המסופר לפי תומו⁶. אך גם לגבי תקופה זו, של סוף ימי הבית, אין בידינו עדויות מפורשות ומלאות, אלא ידיעות מקוטעות ומקריות בלבד: נזכרה תפילת תעניות, אבל לא נזכרה תפילה של ציבור שבימי חול רגילים; נזכרה תפילתם של כוהנים שבמקדש, אך לא תפילת קבע של כל ישראל בגבולין.

רק מסוף תקופת התנאים הגיעו לידינו ידיעות מפורטות על תפילות מגובות וקבועות: תפילת שמונה-עשרה, קריאת שמע וברכותיה, הלל, ברכת המזון ועוד. רק פעם אחת בסוף ימי התנאים נזכרת: הקדושה (עניינת "קדוש קדוש וכי" ו"ברוך כבוד ה' ממקומו")⁷. וחלוקת דעות החוקרים, אם הכוונה שם לקדושה של יוצר או של תפילת שמונה-עשרה. אין הקדיש נזכר בזמן המשנה והתלמוד כחלק מתפילת בית-הכנסת, אלא כתפילת סיום לדרשה בציבור⁸. קריאת התורה היתה כבר מנהג של קבע בימי התנאים ובמשנה נקבעו הפרשיות הנקראות במועדים ובשבתות מיוחדות (רובן — שלא כמנהגנו היום); אך בשבת רגילה קראו כנראה כפי ראות עיניהם, ללא קביעת פרשה או סדר בעל היקף ידוע (ובלבד שיקראו לכל אחד משבעת הקרואים לא פחות משלושה פסוקים)⁹. עדיין מחלוקת היא בין התנאים, אם גם היחיד חייב להתפלל שמונה-עשרה בכל יום, או די לו ב"מעין שמונה-עשרה" או בשמיעת התפילה מפי שליח-ציבור¹⁰. מאידך היה נהוג, שיחיד מתפלל תפילתו הפרטית ("תחנונים") סמוך לתפילת הציבור, לאחריה או לפנייה (כי

- 4 עיין י. בער, שם; על מקבילות לסדר תפילות היסוד שגנו אצל כת מדבר יהודה עיין בדברי ש. שלמון, תרביץ כט (תש"ך), עמ' 1 ואילך.
- 5 משנת תמיד פ"ה, מ"א; תענית פ"ד, ב-ג; שם פ"ב, ב-ה.
- 6 ירושלמי ברכות פ"ו, ה"ב.
- 7 תוספתא ברכות פ"א, ט.
- 8 סוטה מט, ע"א; ספרי דברים ש"ו.
- 9 משנת מגילה פ"ג, משנ' ד-ו.
- 10 משנת ברכות פ"ד, מ"ג; ראש השנה פ"ד, מ"ט (סוף).

רק בימי האמוראים הקפידו הקפדה גמורה על "סמיכת גאולה לתפילה"¹¹. אמירת "פסוקי דזמרה" לפני תפילת הציבור אינה נזכרת עדיין כמנהג של קבע, וברכות השחר לא נאמרו בציבור אלא על-ידי כל יחיד בעת קומו. נמצאנו למדים, שתפילת הציבור (של שחר) בימי התנאים לא כללה אלא שני חלקים: קריאת שמע וברכותיה והתפילה-העמידה; ובימי חג נוספה עליה גם קריאת ההלל.

אך גם תפילות אלה לא היו קבועות קביעות גמורה. כמו שאר דברים שבעל-פה, אף התפילות לא נכתבו¹² ולא נמסרו בנוסח אחיד. רק מספר הברכות, סדרן ותוכנן הכללי היו קבועים (בדרך כלל). עיקר עניינה של כל ברכה סוכם בחתימתה, ובכך נקבע גם תוכן הברכה עצמה — ואילו הניסוח המילולי של הברכה היה מסור לשליח-הציבור או למתפלל עצמו ותלוי ברצונו ובטעמו. וגם לידינו הגיעו נוסחים שונים של אותה ברכה עצמה: "שים שלום" ו"שלום רב", "אמת ויציב" ו"אמת ואמונה", אהבה רבה" של שחרית ו"אהבת עולם" של ערבית (לפי מנהג אשכנז) ועוד. וכן אנו מוצאים שברכות שמונה-עשרה שבנוסח א"י הקדום היו שונות מן הברכות שבסידורים שלנו שינוי רב — מבחינת הנוסח המילולי, אך לא מבחינת התוכן והרעיון. והרי נוסח העמידה, כפי שנשתמר בקטעי הגניזה:

- (1) בא"י ואז"א אלהי אברהם אלהי יצחק ואלהי יעקב האל הגדול הגבור והנורא אל עליון קונה שמים וארץ מגננו ומגן אבותינו מבטחנו בכל דור ודור. בא"י מגן אברהם.
- (2) אתה גבור משפיל גאים חזק ומדין עריצים חי עולמים מקים מתים מכלכל חיים מחיה מתים כהרף עין תשועה לנו תצמיח. בא"י מחיה המתים.
- (3) קדוש אתה וגורא שמך ואין אלוה מלבעדיך. בא"י האל הקדוש.
- (4) חננו אבינו דעה מאתך ובינה והשכל מתורתך. בא"י חונן הדעת.
- (5) השיבנו ה' אליך ונשובה חדש ימינו כקדם. בא"י הרוצה בתשובה.
- (6) סלח לנו אבינו כי חטאנו לך מחה והעבר פשעינו מנגד עיניך כי רבים רחמך. בא"י המרבה לסלוח.
- (7) ראה בענינו וריבה ריבנו וגאלנו למען שמך. בא"י גואל ישראל.
- (8) רפאנו ה' אל' ממכאוב לבנו ויגון ואנחה העבר ממנו והעלה רפואה למכותינו. בא"י רופא חולי עמו ישראל.
- (9) ברך עלינו ה' אל' את השנה הזאת לטובה בכל מיני תבואתה וקרב

11 ברכות ה, ע"ב; ט, ע"ב.

12 שבת קטו, ע"ב; כותבי ברכות כשורפי תורה!

- מהרה שנת קץ גאולתנו ושבע עולם מאוצרות טובך ותן ברכה במעשה ידינו. בא"י מברך השנים.
- (10) תקע בשופר גדול לחרותנו ושא נס לקבוץ גלויותנו. בא"י מקבץ נדחי ישראל.
- (11) השיבה שופטינו כבראשונה ויועצינו כבתחילה ומלוך עלינו אתה לבדך. בא"י אוהב המשפט.
- (12) למשומדים אל תהי תקוה ומלכות זדון מהרה תעקר בימינו והנוצרים והמינים כרגע יאבדו ימחו מספר החיים ועם צדיקים אל יכתבו. בא"י מכניע זדים.
- (13) על גרי הצדק יהמו רחמך ותן לנו שכר טוב עם עושי רצונך. בא"י מבטח לצדיקים.
- (14) רחם ה' אל' ברחמך הרבים על ישראל עמך ועל ירושלים עירך ועל ציון משכן כבודך ועל היכלך ועל מעונך ועל מלכות בית דוד משיח צדקך. בא"י אלהי דוד בונה ירושלים.
- (15) שמע ה' אל' בקול תפלתנו ורחם עלינו כי אל חנון ורחום אתה. בא"י שומע תפלה.
- (16) רצה ה' אל' ושכון בציון ויעבדוך עבדיך בירושלים. בא"י שאותך ביראה נעבוד.
- (17) מודים אנחנו לך ה' אל' על כל הטובות והחסד שעשית עמנו. בא"י הטוב לך להודות.
- (18) שים שלומך על ישראל עמך וברכנו כולנו כאחד. בא"י עושה השלום.¹³
- דוגמה בולטת לגיוון ולשוני של נוסח אותה הברכה היא ברכת "בונה ירושלים" המשמשת בתפילותינו בארבעה מקומות שונים: בעמידה, בברכת המזון, בברכות ההפטרה ובברכות חתנים, כשבכל אחד מהם יש לה נוסח שונה, אף על פי שהתוכן של כולם אחד הוא. מתקבל על הדעת, שלא תיקנו אלא ברכת ירושלים אחת שתשמש בכל התפילות הנזכרות, אלא שבעלי התפילה ניסחוה ניסוחים שונים, שמביניהם נשתמרו לנו במקרה זה לא פחות מארבעה. וכדי להדגים את מידת הגמישות של הנוסח ואת גלגוליהם של הנוסחים השונים רשמנו בנספח את נוסחי ברכה זו, כפי שהם מצויים במנהגים ובמקורות השונים. עיון קל במקורות אלה מלמדנו שלא היססו להוסיף או לגרוע פסקות, לשנות את סדר הפסקות, להחליף נוסח אחד במשנהו, להרר חיב את הנוסח ההודמניויות מיוחדות (לתשעה באב) וכיוצא באלו. בייחוד מאלפת השוואת הנוסח בברכת המזון שלנו לנוסח העמידה שבקטעי הגניזה

I Elbogen Der jüdische Gottesdienst, Frankfurt a/M 1931, p. 517 ע"פ 13

ושבסידור רב סעדיה; אין זה אלא אותו נוסח ששימש ב ש ת י תפילות, כשבידינו היום יש שני נוסחים שונים לחלוטין זה מזה.

על חוסר נוסח קבוע של גוף הברכה מעידים גם דברי המשנה על מלכיות, זכרונות ושופרות: לא נקבעו אלא החתימות ומספר הפסוקים מן התנ"ך שיש לאמרם, אך לא מבחדם וסדרם; ואין צריך לומר, שלא היה קבע לדברי הפתיחה השגורים בפינו לכל אחת מן הברכות ("עלינו לשבח", "אתה זוכר" וכו')¹⁴. יש שנזכר נוסח של תפילה מטויימת או קטע ממנה בדברי התנאים, כגון תפילת ראש השנה בנוסח "החליצנו ה' אלהינו את יום ראש החודש הזה" או "קדושת היום" של תפילת ליל שבת: "ומאהבתך ה' אלהינו שאהבת את ישראל ומחמלתך מלכנו שחמלת על בני בריתך נתת לנו את יום השביעי הגדול והקדוש הזה באהבה"¹⁵. הראשון מאלה לא נשומר בשום סידור הנהוג היום¹⁶, והשני רק במנהג איטליאני¹⁷. עוד בימי התלמוד לא היה נוסח מיוחד לתפילת מוסף והיא לא היתה שונה מתפילת שחרית, אלא שמי שהתפלל שתיהן זו אחר זו היה צריך "לחדש דבר" בתפילת המוסף, כגון "ונעשה לפניך את חובותינו תמידי יום וקרבן מוסף"¹⁸.

לא נקבעה איפוא בימי התנאים אלא המסגרת: שמונה-עשרה ברכות שבת-פילה (הברכה התשע-עשרה "את צמח דוד" לא נעשתה קבע אלא בבבל; ואילו בא"י לא היתה חובה לאומרה ברכה בפני עצמה אלא צירפיה לברכת "בונה ירושלים", כפי שמתברר מכתבי-היד מן הגניזה ומן הפיוטים הארץ-ישראלים הקדומים, שאין ה"קרובות" שבהם כוללות קטע לברכה זו; עיין בנספח!)¹⁹. וכן אנו שונים לגבי ברכות קריאת שמע: "שתיים לפניה ואחת לאחריה" וכו'. אך גם לגבי מספר הברכות וסדרן ידועות לנו עוד מחלוקות שונות של התנאים: אם יש לומר בעמידה של יום-טוב שחל להיות בשבת שבע ברכות, כמנהגנו, או שמונה²⁰; אם צריך לומר הבדלה שבתפילת מוצאי

14 משנת ראש השנה פ"ד, מ"ו, והשוה תענית פ"ב, משנ' ג-ד. קטעים מדברי הפתיחה הנהוגים היום נזכרים במקורות בשם "תקיעתא דבי רב", כגון ירו' ראש השנה פ"א, ה"ג: "זה היום תחילת מעשיך וזכרון ליום ראשון כי חוק לישראל הוא משפט אלהי יעקב. ועל המדינות בו יאמר אינו לחרב ואינו לשלום וגו'".

15 משנת עירובין פ"ג, מ"ס; תוספתא ברכות פ"ג, יג.

16 דומה לו הזכרת שבת בברכת המזון.

17 דומה לו במחזורי אשכנז ליוה"כ אחרי החידושי שבחזרת הש"ץ.

18 ירו' ברכות פ"ד, ה"ו.

19 ברכה זו היתה ידועה גם בא"י, שהרי נמצאת חתימתה בבן-סירא (עיין לעיל); אך ההלכה התנאית קבעה: "כולל של מינים בשל פרושין (פושעים?) ושל גרים בשל זקנים ושל דוד בשל ירושלים" (תוספתא ברכות פ"ג, כה).

20 תוספתא ברכות פ"ג, טו.

שבת ברכה בפני עצמה²¹ וכיוצא בהן. לפעמים היו אף מנהגים שונים לגבי עיקר תוכנה של ברכה מסויימת: אם פותחים בברכה השלישית שבברכת המזון "רחם על ישראל" וחותמים "בא"י מושיע את ישראל" או פותחים "רחם על ציון" ומסיימים "בונה ירושלים"²².

במקרים מסויימים אף הרשו לצרף ברכות נפרדות לברכה אחת, כגון ברכת ירושלים וברכת דוד כפי שהוכרנו; והוא הדין בברכת "הביננו" (ברכה אחת במקום כל שתיים-עשרה הברכות האמצעיות של שמונה-עשרה) או בברכת המזון של פועלים (ששעתם דחוקה), ש"כוללין של ירושלים בשל ארץ"²³.

ואף על פי שרוב החתימות הגיעו לידי מטבע קבוע, נשארו גם כאן יוצאים מן הכלל: ד' צדוק לא היה חותם בקידוש על הכוס²⁴ ור' יוסי הגלילי היה חותם בברכה אחרונה שבברכת המזון ("הטוב והמיטיב")²⁵. גם לא התנגדו, כנראה, לשימוש בחתימות אלטרנאטיביות, כל עוד עניינן היה אחד; חלק מאלה אף נשתמרו בסידורי תפילה עד היום, כגון "שומר עמו ישראל לעד" במקום "הפורש סוכת שלום", "עושה השלום" במקום "המברך את עמו ישראל בשלום", "טאותר נירא ונעבוד" במקום "המחזיר שכינתו לציון" ("עושה השלום" ו"טאותר" היו נהוגות בנוסח א"י הקדום ונשתמרו בנוסח אשכנז בתפילות החגים). וכן רשמנו בנספח את החתימות השונות של ברכת ירושלים, שנשתמרו במקורות השונים, והנה מגיע מספרן לעשרים ושלוש! מאידך יש מקורות ומנהגים, שבהם משמשת אותה החתימה "בונה ירושלים" גם בברכת ההפטרה ובברכה המורחבת לתשעה באב, שבהן גורסים אנחנו חתימות מיוחדות. אף אין ספק, שהחתימה "משמח ציון בבניה" היתה שייכת מתחילה לברכת חתנים, שם היא הולמת את לשון גוף הברכה, אלא שהעבירו אותה ברוב המנהגים גם לברכת ההפטרה.

ולא זו בלבד, שהתנאים לא ראו כל פסול בהימצאם של נוסחים שונים של אותה ברכה זה בצד זה, אלא אף חייבו את הדבר, כי לא רצו, שהתפילה תהיה קבע גמור ושהמתפלל יחזור פעם אחר פעם על אותן המלים ממש "כקורא באיגרת". לפיכך דרשו שהמתפלל "יחדש בה דבר" ויוסיף נופך משלו בכל ברכה או לפחות באחת מהן. אמרו: "שואל אדם צרכיו בשומע תפילה אבל אם בא לומר בסוף כל ברכה וברכה מעין כל ברכה וברכה אומר"; וכן: "אם יש לו חולה בתוך ביתו אומר בברכת חולים; אם צריך לפרנסה אומר

21 משנת ברכות פ"ה, מ"ב.

22 ברכות מט, ע"א.

23 תוספתא ברכות פ"ה, כר.

24 תוספתא ברכות פ"ג, יא.

25 תוספתא ברכות פ"א, ט.

בברכת השנים²⁶. היו שליחי ציבור שהיו מאריכים בתפילתם, ואחרים היו מקצרים; יש תפילות שבהן ראוי להאריך (כגון תפילות ימים נוראים והתעניויות), ויש מקום שראוי לקצר²⁷. ומסופר עוד על ר' אלעזר (האמורא) שהיה מתפלל תפילה חדשה בכל יום, ועל ר' אבהו שהיה מברך ברכה חדשה בכל יום²⁸.

ואף על פי שהקפידו בדרך כלל על שמירת המסגרת, היינו פתיחת הברכה וחתמתה²⁹, וקבעו שאסור "לשנות מטבע שטבעו חכמים בברכות" (כגון האומר במקום ברכת "המוציא לחם מן הארץ": "כמה נאה פת זו — ברוך המקום שבראה"). יש גם שסבור שהמברך נוסח ברכה משלו יצא ידי חובה³⁰. רק לאט ובהדרגה הגיעו לידי קביעת נוסח מילולי, ולא נסתים תהליך זה אלא בימי הגאונים. שלב ביניים יש לראות בדרישה הנשמעת לגבי ברכות מסוימות ש"צריך להזכיר בה" עניינים מסויימים; כגון "מלכות, קריעת ים סוף ומכת בכורות" ב"אמת ויציב" או "ברית ותורה" בברכת הארץ, או: "כל שלא אמר 'ארץ חמדה טובה ורחבה' בברכת הארץ ומלכות בית דוד בבונה ירושלים לא יצא ידי חובתו"; וכן: "כדי להזכיר מידת יום בלילה ומידת לילה ביום" צריך לומר ב"מעריב ערבים": "גולל אור מפני חושך חושך מפני אור"³¹.

גם כאשר נתגבש בסופו של דבר נוסח קבוע, נתקבלו, כאמור, נוסחים שונים בבבל ובא"י. נוסחי התפילה שבידינו היום מקורם בעיקר במנהג בבל. דומה, שנוסח א"י שמר זמן רב יותר על גמישות מסויימת ועל זכותו של המתפלל לגוץ את נוסח הברכות ולהוסיף עליו; והרי א"י היתה גם מולדת הפיוט! כך, לדוגמה היו נוהגים בא"י נוסחים מיוחדים של ברכות קריאת שמע של ערבית לליל שבת, למוצאי שבת ולחגים שונים, שבהם באה לא רק תוספת פיוטית בסוף הברכה הקבועה לפני חתימתה, כנהוג ב"מעריביות" של החגים בנוסח אשכנז, אלא נוסח מיוחד ושונה מן הרגיל, שבו עניין הברכה ועניין השבת שלובים זה בזה. נוסחים כאלה נמצאים עדיין בסידור רב סעדיה ואחדים מהם נשתמרו במנהג איטליה עד היום. והרי לדוגמה ברכת "מעריב ערבים" לליל

26 משנת ברכות פ"ד, מ"ד; אבות פ"ב, מ"ג; ברכות כט, ע"ב; ירו' ברכות פ"ד, ה"ג; עבודה זרה ז, ע"ב; שם ה, ע"א.

27 מכילתא בשלח מסכתא ד, פ' א; תוספתא ברכות פ"א, ה; ברכות לא, ע"א; משנת יומא פ"ה, מ"א; ירו' ברכות פ"ד, ה"ד.

28 ירו' ברכות פ"ד, ה"ג.

29 משנת ברכות פ"א, מ"ד.

30 תוספתא ברכות פ"ד, ה.

31 ירו' ברכות פ"א, ה"ט; בבלי ברכות מה, ע"ב; שם יא, ע"ב.

שבת: "בא"י אמ"ה אשר כילה מעשיו ביום השביעי ויקראהו שבת קודש מערב עד ערב התקין מנוחה לעמו ישראל כרצונו, בורא יום ולילה גולל אור מפני חושך וחושך מפני אור. בא"י המעריב ערבים".

נוסח א"י נשתכח עם שקיעתה של יהדות א"י בימי הצלבנים וגבר עליו נוסח בבל בכל מקום. רק במצרים השכנה לא"י עוד נשתמר נוסח זה — או נוסח הקרוב לו — זמן־מה; לכן כתבי־יד של הסיידור שנתגלו בגניזה הקאהי־רית מכילים ברובם את נוסח א"י והם המקור העיקרי להכרתו. גאוני בבל הם שיצרו, תוך בדיקה קפדנית של כל פרט ופרט, את הנוסח האחיד של תפילות היסוד, שהפך בסופו של דבר לנחלת כל העדות, אם גם נשארו — או נוצרו מחדש — שינויים קלים פה ושם, שאינם מתבטאים לרוב אלא בהחלפת מלים בודדות.

בימינו אין אנו נוהגים עוד "לחדש דבר" בתפילותינו, חוץ מן ההרחבות הפיזיות, שאנו רגילים בהן בעיקר בחגים ובימים הנוראים. הנוסח שנקבע בימי הגאונים נתקבל כנוסח של חובה בכל קהילות ישראל. אמנם לפי פסק ההלכה שב"שולחן ערוך" מותר לו ליחיד "להוסיף בברכותיו", והמתפלל "תפילת נדבה" אף חייב "לחדש בה דבר"³², אלא שאין אנו רגילים לעשות כן. ואף המוסיף בקשה לחולה שבתוך ביתו וכדומה משתמש בדרך כלל בנוסח־חיים הנדפסים בסיודי התפילה למטרות אלה. גם במקום ה"תחנונים" הפרטיים שבסוף התפילה, התפתחו דפוסים קבועים של "תחנון".

לא כאן המקום לעמוד באופן יסודי על גורמי התפתחות זו מצורת תפילה, שבה יסוד החידוש לא נפל בחשיבותו מיסוד הקבע, לתפילה, שנקבעה כולה מלה במלה; אך נציין כמה מהם בקיצור. כמו התורה שבעל־פה כך גם התפילה נכתבה במרוצת הזמן, וסיודור התפילה הכתוב השפיע הרבה בכיוון לקביעת עות וליציבות הנוסח. יתר על כן: מי שהיה זקוק לסיודור תפילה, כל־שכן שלא היה עוד ביכולתו לחבר תפילות או לחדש בהן באופן חופשי בלשון הקודש. ואף־על־פי שמותר לפי ההלכה להתפלל בכל לשון, הרי ידוע שרוב קהילות ישראל בכל הדורות נמנעו מלהשתמש ב"היתר" זה והקפידו להתפלל אך ורק בעברית. הוויתור על החידוש לטובת נוסח של קבע הוא המחיר ששילמו ברצון עבור החזקתם בתפילה שבלשון הקודש דווקא. ואם יש בכך משום הפסד לתפילתו של הפרט, שנעשתה פחות ספונטאנית ופחות אינדיבידואלית, הרי יצא הפסד זה בשכרה של תפילת הכלל. את ה"חידוש" הקריבו לטובת תפילת ציבור מסודרת ורהוטה ולטובת התפילה שבלשון הקודש. ששימשה גורם מלכד ומאחד בכל קהילות ישראל באשר הם.

נספח :

ברכת "בונה ירושלים"

השוואת הנוסחים

(א) עמידה וברכת המזון

עמידה—אשכנז	עמידה— רב עמרם גאון ¹	עמידה—רמב"ם (כ"י) ²
ולירושלים עירך ברחמים תשוב ותשכון בתוכה כאשר דברת ובנה אותה בקרוב בימינו בנין עולם ובכסא דוד מהרה לתוכה תכין בא"י בונה ירושלים	על ירושלים עירך ברחמים תשוב ובנה אותה בנין עולם בימינו בא"י בונה ירושלים	תשכון בתוך ירושלים עירך כאשר דברת ובנה אותה בנין עולם במהרה בימינו בא"י בונה ירושלים
עמידה—א"י (גניזה)	ברכת המזון—אשכנז	ברכה אחת מעין שלוש—אשכנז
רחם ה' אלהינו ברחמיך הרבים על ישראל עמך ועל ירושלים עירך ועל ציון משכון כבודך ועל היכלך ועל מעוניך ועל מלכות בית דוד משיח צדקך	רחם ה' אלהינו על ישראל עמך ועל ירושלים עירך ועל ציון משכון כבודך ועל מלכות בית דוד משיחך ועל הבית הגדול וכו' אלהינו אבינו רענו וכו' ³	רחם ה' אלהינו על ישראל עמך ועל ירושלים עירך ועל ציון משכון כבודך ועל מזבחיך ועל היכלך ובנה ירושלים וכו'
בנה ביתך שכלל היכלך בא"י אלהי דוד בונה ירושלים	ובנה ירושלים עיר הקודש וכו' בא"י בונה ברחמי ירושלים	ובנה ירושלים וכו'

1 יכן במחזור רומא ובמחזור רומניה.

2 שפרסם ד. גולשמידט ב"ידיעות לחקר השירה העברית" (תש"ח) ; וכן ספרד בתוספת "ובכסא דוד מהרה בתוכה תכין".

3 מובא בירושלמי שבת פט"ו, סו ע"ב, אך חסר בסידור רב סעדיה גאון (עיין למטה).

עמידה—רס"ג	ברכת המזון—רס"ג	ברכה אחת מעין שלוש—רס"ג
רחם ה' אלהינו עלינו ועל ישראל עמך ועל ירושלים עירך ועל היכלך ועל מעונך ועל ציון משכן כבודך	רחם ה' אלהינו עלינו ועל ישראל עמך ועל ירושלים עירך ועל היכלך ועל מעונך ועל ציון משכן כבודך ועל הבית הגדול והקדוש אשר אתה שמך נקרא עליו ומלכות בית דוד תחזיר למקומה בימינו	רחם על עמך ועל מקדשך ובנה עיר קדשך במהרה בימינו
ובנה ברחמיך את ירושלים	ובנה את ירושלים בקרוב בא"י בונה ירושלים	

(ב) עמידה לט' באב

רס"ג	א"י (ע"פ ירושלמי ברכות ת, ע"א) ⁴
רחם ה' אלהינו על ישראל עמך ועל ירושלים עירך ועל ציון משכן כבודך ועל העיר האבלה השוממה הנתונה ביד זרים הרמוסה בכף עריצים ויבלעוה לגיונים וירשוה עובדי פסילים כי אתה באש הצתה וכו' ככתוב ואני אהיה לה נאסיה' וכו' בא"י בונה ירושלים ⁶	רחם ה' אלהינו ברחמיך הרבים ובחסידיך הנאמנים עלינו ועל ישראל עמך ועל ירושלים עירך ועל ציון משכן כבודך ועל העיר האבלה והחרבה וההרוכה והשוממה ויבלעוה לגיונות וירשוה עובדי פסילים כי אתה ה' באש הצתה וכו' כאמור ואני אהיה לה נאסיה' וכו' בא"י אלהי רודי בונה ירושלים ⁵

4 וכן, כמעט מלה במלה, במחזור רומא; החתימה שם: מנחם ציון עירו ואבלי עמו ובונה ירושלים.

5 החתימה אינה בירושלמי; מובאת ע"פ קטע שפרסם ג. ויזר, JJS, IV, p. 72.

6 וכן הנוסח בתכלאל, שם משמש נוסח זה גם בברכת הפסחה לט' באב במקום "רחם על ציון" הרגיל. ברמב"ם (כ"י) נוסח אחר, אך גם שם החתימה: "בונה ירושלים", וכן במחזור דומניה.

(ג) ברכת ההפטרה

אשכנז	מס' סופרים (יג, יב)	רס"ג
רחם על ציון כי היא בית חיינו וקלובת נפש תושע במהרה בימינו	נחם ה' אלהינו ציון עירך כי היא בית חיינו לעלובת נפש תושע במהרה בימינו [ברפוסים:] בא"י משמח ציון בבניה	רחם על ציון כי היא בית חיינו ולעגומת נפש תנקום נקם במהרה בימינו ותשכון בה לעולם ועד בא"י בונה ירושלים ⁷

(ד) ברכות חתנים

ברכה ד'	ברכה ה' (אשכנז וכו')	ברכה ה' (רס"ג)
שוש תשיש ותגל העקרה בקבוץ בניה לתוכה בשמחה בא"י משמח ציון בבניה	שמה תסמח רעים האהובים כשמחך יצירך בנן ענן מקדם בא"י משמח חתן וכלה	שמח תשמח רעים האהובים כשמחך יצירך בנן ענן מקדם בא"י משמח עמו בירושלים

(ה) נוסחי החתימה

(1) בונה ירושלים	עמידה (אשכנז), בר' המזון (רס"ג), בר' הפטרה (רס"ג)
(2) בונה ברחמיו ירושלים	בר' המזון (אשכנז)
(3) בונה ברהמיו את ירושלים	בר' המזון (רמב"ם כ"י)
(4) בונה ברחמיו בניין ירושלים	בר' המזון (רומא)
(5) אלהי דוד ובונה ירושלים	עמידה (א"י)
(6) בונה עירו עיר ירושלים	בר' המזון (רומניה)
(7) בונה עירו ומקדשו מנחם ירושלים	בן־סירא נא, יב בר' המזון (ירו') ברכות ג, ע"ד: אם אמר 'מנחם ירושלים' יצא
(8) מנחם ציון ובונה ירושלים	עמידה לט' באב (אשכנז)
(9) מנחם ציון בבניה	בר' הפטרה (מס' סופרים יג, יב, מה' מילר; רומא)
(10) מנחם ומשמח ציון בבניה	בר' הפטרה (מס' סיפרים, כ"י פריס; מילר עמ' 184, הע' 60)
(11) מנחם ציון בבניין ירושלים	בר' המזון לשבת (רא"ש ברכות פ"ז ס' כב בשם רבנו יונה); בר' המזון בבית האב (אשכנז)

7 וכן ברמב"ם (כ"י), תכלאל; בסרע"ג החתימה: "בא"י משמח ציון בבניה", אך בכ"י ב"מ: "בונה ירושלים". במחזור רומא החתימה: "מנחם ציון בבניה"; וכן בכ"י אחד של מסכת סופרים ובמחזור רומניה.

- (12) מנחם ציון עירו ואבלי עמו ובונה ירושלים
- (13) מנחם אבלים ובונה ירושלים במהרה בימינו
- (14) מנחם אבלי ציון עירו ובונה ירושלים
- (15) (ה)מנחם עמו בבנין ירושלים
- (16) (ה)מנחם עמו ישראל בבנין ירושלים
- (17) מנחם עמו ישראל ובונה ירושלים
- (18) משמח ציון בבניה
- (19) משמח עמו בירושלים
- (20) משמח עמו ובונה ירושלים
- (21) משמח ציון ובונה ירושלים
- (22) השוכן בציון
- (23) מושיע ישראל
- עמידה לט' באב (רומא)
- בר' המזון בבית האבל (ספרד)
- בר' המזון בבית האבל (מחזור ויטרי)
- בר' המזון (לשבת) (ס' חיבור ברכות ; כ"י : ידיעות לחקר השירה ז, עמ' 153 ; ס' דינבורג, עמ' 151 ; המנהיג הלי שבת ס' עו)
- בר' המזון (רמב"ם, הלי תפילה פ"ב, ה"ד ; רא"ש שם, בשם הרי"ף, וכן בר' המזון לשבת במחזור רומניה).
- בר' המזון (אויז ח"א קצט, בשם ר"ח) בר' הפטרה
- בר' חתנים (רס"ג)
- בר' חתנים (רס"ג, חילופי גרסאות ; אדלר, נוסח פרס, גרסה אחת)
- בר' חתנים (אדלר, נוסח פרס, חילופי גרסאות)
- בר' כהן גדול (ירו' יומא מד, ע"ב)
- בר' המזון (ברכות מט, ע"א : פתח ב"רחם על עמד ישראלי חותם ב'מושיע ישראל')